

Tomka Béla

Globalizáció Kelet-Közép-Európában
a második világháború után:
narratívák és ellennarratívák

TOMKA BÉLA

Globalizáció

Kelet-Közép-Európában

a második világháború után:

narratívák és ellenarratívák

Kronosz Kiadó

Pécs, 2023

A tanulmány az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport (a projekt száma: 0322107) és a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatásával készült.

MTA-SZTE-ELTE
GLOBALIZÁCIÓTÖRTÉNETI
KUTATÓCSOPORT

A borítón:

Hungaria tengeri áruszállító hajó, Fiume, 1969

Forrás: Fortepan. Adományozó: Ungvári György. Képszám: 159091

Borítóterv: Müller Péter

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Korrektor: Bellus Ibolya

ISBN 978 615 6604 08 8

© Tomka Béla, 2023

© Kronosz Könyvkiadó Kft., 2023

Tartalom

Előszó	7
Bevezetés	9
Újabb kutatási eredmények: a revízió irányai	13
Revízió a mérlegen	32
1) Külkereskedelem	33
2) Tőke mozgás	41
3) Információk áramlása	47
4) Emberek mozgása: utazás és migráció	61
Következtetések	76
Bibliográfia	83

HOZZÁSZÓLÁSOK

Apor Péter	109
Baráth Katalin	114
Bencsik Péter	122
Bódy Zsombor	131

TARTALOM

Germuska Pál	139
Hidvégi Mária	146
Keller Márkus	156
Max Trecker	163
Vámos Péter	169
Névmutató	xxx
Tárgymutató	xxx

BENCSIK PÉTER

Alternatív globalizáció vagy transznacionalizálódás a (fél)periférián?

A fogalmi tisztázás imperatívusza

A tézis után következik az antitézis, ezt követően pedig a szintézis. Tomka Béla törekvése egy ilyen szintézis vagy – ha a hidegháború historiográfiájának kategóriáit alkalmazzuk – a tradicionális, majd a revizionista irányzat után a posztrevizionista interpretáció megalkotása. A revizionisták – James Mark és szerzőtársai, illetve Besnik Pula – alapállítása („Kelet-Európa [...] jóval globalizáltabb volt a második világháború utáni mintegy négy évtizedben, mint azt korábban vélték”) természetesen empirikus kutatásokra épül: az előbbieket a második és a harmadik világ kapcsolatát vizsgálták részletesen, az utóbbi pedig a blokk gazdaságának elemzésével tett le jelentős eredményeket az asztalra. Hangsúlyozni kell, hogy az említett szerzők egymással is vitában állnak: Kelet-Közép-Európa esetében Pula a hetvenes éveket protoglobalizációnak tekinti, míg Mark és szerzőtársai szerint a régió globalizáltságának foka ekkor csökkent. Emiatt egységes revizionista iskoláról természetesen nem is lehet beszélni – maga Tomka Béla sem tesz így egyébként. Az ő elemzésének fő erőssége a kvantifikáció: számokkal és adatokkal támasztja alá állítá-

sait. A gazdaságtörténeti központú elemzést végző Pula természetesen szintén sok számszerű adattal dolgozik, míg Mark és társai esetében ez érthető okokból kevésbé hangsúlyos. Nem meglepő tehát, hogy Tomka kritikáinak zöme is inkább az ő megállapításaira irányul. Hozzászólásomban magam is inkább Mark és társai műveinek bírálatára koncentrálok, mivel Pula esetében nemcsak a kvantifikáció szintje magasabb, hanem az elméleti háttér is sokkal kidolgozottabb.

Nevezhetjük-e (alternatív) globalizációnak az államszocialista országok és a harmadik világ államai közötti kapcsolatok intenzívebbé válását? Az alapvető kérdés természetesen az, hogyan definiáljuk a globalizációt. A Mark és társai, illetve Tomka Béla közötti vita ugyanis szerintem nagyrészt abból fakad, hogy a két fél alapvetően mást ért globalizáció alatt. Ez nem is meglepő, mivel a fogalomnak nincs általánosan elfogadott meghatározása – valószínűleg nem is lesz. Éppen ezért lenne fontos, hogy legalább olyan nagyobb lélegzetű munkákban, amelyeknek központi eleme a globalizáció, a szerző(k) világossá tennék, hogy ő(k) mit ért(enek) e kétségtelenül sokrétű jelenség alatt. Persze a definíció hiánya sokszor kényelmes is lehet, így kicsit könnyebben lehet dobálózni a szavakkal, hatásosabb címet lehet adni stb. A jelen tanulmányban Tomka Béla sem ad definíciót, másutt azonban igen. Véleménye szerint a globalizáció a világ különböző részei közötti kapcsolatok/interakciók intenzívebbé válása, a közöttük fennálló kölcsönös függés erősödése, illetve e folyamatok széles körű tudatosulása. A szakirodalomban gyakran nem különül el a globalizáció és a transznacionalizálódás fogalma, és úgy vélem, hogy itt fogható meg a jelen vita lényege is. A továbbiakban egy szerény javaslattal kísérletet tennék e két jelenség megkülönböztetésére. Amennyiben komolyan vesszük,

hogy a globalizáció „globális” – tehát a világ egészére kiterjedő – kapcsolatokat és interdependenciát jelent, akkor az alternatív globalizáció elnevezés rögtön el is veszíti az értelmét. A második és a harmadik világ közötti kapcsolat ugyanis semmiképpen nem tekinthető globálisnak, hiszen a globalizációt leginkább a világgazdasági centrum határozza meg, amelyet ez az alternatív együttműködés szándékosan ki szeretne kerülni. Vagyis az alternatív globalizáció ugyan alternatív, de nem globalizáció. Értelmezhető ugyanakkor transznacionalizálódásként – e fogalomnak nem kritériuma a világméretű jelleg. Vitás lehet ugyanakkor, hogy transznacionalizálódásnak számítanak-e a bipoláris kapcsolatok, vagy csak multipoláris, tehát több szereplős együttműködések tekinthetünk-e annak. Ez azért fontos, mert a második és a harmadik világ közötti kapcsolatok gyakran bipoláris jellegűek voltak.

A globalizáció és a transznacionalizálódás fenti megkülönböztetése azért is hasznos lehet, mert hozzájárulhat egy másik tudományos vita eldöntéséhez. A szakirodalom ugyanis nem egységes abban a tekintetben, hogy a 19–20. században hány globalizációs hullám volt. Néhány kutató csak az 1914–1945 közötti időszakot tekinti deglobalizációnak, s 1945-től már újabb globalizációs hullámról beszél, amelyet a hetvenes évektől közvetlenül – ezúttal egy köztes deglobalizáció nélkül – újabb globalizációs hullám, majd a kilencvenes évektől a minőségi változást hozó hiperglobalizáció követett. Ugyanakkor a hidegháború első szakaszában a szuperhatalmi tömbök, a Nyugat és a Kelet közötti gazdasági, politikai, kulturális és egyéb kapcsolatok átmenetileg csaknem teljesen megszakadtak, amit joggal tekinthetünk deglobalizációnak. Az első és a második világ közötti politikai kapcsolatok 1953-tól kezdtek megélni, gazdasági

és kulturális téren azonban inkább csak a hetvenes évektől beszélhetünk intenzívebb együttműködésről. 1945 és 1973 között a világgazdaság centrumán belül jelentős integráció és kölcsönös függés alakult ki, de ez véleményem szerint nem tekinthető globalizációnak, csak transznacionalizálódásnak. Hasonló – bár kevésbé sikeres – belső integráció/transznacionalizálódás zajlott a szovjet tömbön belül, valamint intenzívebbé váltak a kapcsolatok az első és a harmadik, illetve a második és a harmadik világ között is. A valódi újabb globalizációs hullám csak akkor vette tehát kezdetét, amikor az első és a második világ közötti kapcsolatok is létrejöttek, majd megerősödtek, továbbá a kölcsönös függés kialakult közöttük. Ezt több kutató az első olajválsághoz köti, amivel én is egyetértek.

Másrészről nem lehet nem észrevenni, hogy a szovjet tömb nyitása a fejlődő országok felé rendkívül szelektív volt, mind térben, mind pedig a kapcsolatok jellegét tekintve. Ennek oka az, hogy elsősorban ideológiai–világforradalmi motivációk álltak mögötte. A harmadik világ újabb frontot jelentett a hidegháború két tábora között, mindkét oldal igyekezett erős pozíciókat kiépíteni, politikai szövetségesekre szert tenni a fejlődő országokon belül. A politikai motiváció azzal is együtt járt, hogy interdependenciáról aligha beszélhetünk. A harmadik világ országai sokszor tényleg függésbe kerültek a szovjet blokktól, de fordítva ez már jóval kevésbé igaz. Részben ezzel magyarázható, hogy amint az első világ jelentősége növekedni kezdett, és megjelent a tőle való függés, a második világ országai jórészt le is építették a harmadik világgal korábban kiépített kapcsolataikat. Ez azonban – szemben Mark és társai állításával – nem deglobalizálódás volt, hanem éppen ellenkezőleg. A globalizáció fő terepe ugyanis a centrummal fenntartott kapcsolatok in-

tenzivebbé válása. Tomka adatai meggyőzően mutatják, hogy a kelet-közép-európai térség igazán csak 1989 után kapcsolódik be a globalizációba, de a Pula által jelzett protoglobalizáció jelensége szintén megkérdőjelezhetetlen.

A szakirodalom általában adós marad annak meghatározásával is, hogy mit – pontosabban milyen földrajzi eloszlást – jelent a „félperiféria” vagy „periféria”. A két fogalommal való dobálózás többnyire kinyilatkoztatásokat jelent, ráadásul minden történeti dinamika nélkül. Amikor a kelet-közép-európai térséget félperifériának címkézik fel, vele szemben a harmadik világ pedig a perifériát jelenti, azt olyan leegyszerűsítésnek tartom, ami az ezekkel kapcsolatos elemzések értékét is megkérdőjelezi. Egyes szerzők a (volt) államszocialista országokat perifériának nevezik, mások pedig félperifériának. Mind a két táborra igaz, hogy többnyire az összes itt található államot azonosan sorolják be az egyik csoportba, holott valójában jelentős belső különbségek vannak közöttük – egyébként államon belül is. Emellett természetesen idővel a periférikus térségek félperifériává, aztán pedig centrummá is előléphetnek. További eldöntendő kérdés, hogy hol beszélhetünk visszafejlődésről, az egykor a centrumhoz/félperifériához tartozó térségek lecsúszásáról. Ilyen visszaesés mindenestre valószínűbbnek tűnik a köztes fejlettségű félperiférián, míg a centrumból való kiszorulás kevésbé fordul elő. Csak Európán belülre koncentrálva úgy vélem, hogy a centrum a kora újkorban Anglia, a mai Benelux államok, Észak-Franciaország és a Rajna-vidék területére terjedt ki, ám a 20. században – legkésőbb a század közepén – felzárkóztak hozzá az egykori félperiféria kiterjedt térségei (további francia területek, Németország nyugati és déli része, Svájc, Észak-Olaszország), sőt akár még korábban periférikus térségek is (Skandinávia). A bipoláris

világ keleti oldalára kerülő Csehország és az NDK viszont periferizálódott az államszocializmus idején. A szovjet befolyási övezetbe tartozó további területek viszont eleve periférikusak voltak, és nincs rá komoly ok, hogy az ebből való kitörésről beszéljünk 1989 előtt. A rendszerváltás után a régió fejlettségi képe megváltozott, illetve mozaikosabbá vált. Észtország, Csehország, Szlovénia egésze vagy nagyobb része – eltérő időpontokban – félperifériává lépett elő, míg Magyarország és Szlovákia esetén ez feltehetően a fővárosok környékére és a nyugati országrészre korlátozódott. Tehát önmagában az, hogy a második világ fejlettebb volt a harmadiknál, nem ad alapot arra, hogy az előbbit félperifériának tekintsük. E ponton nem Tomka Bélával vitatkozom, hanem a szakirodalom túlnyomó részével, akár a klasszikus, akár a revizionista „iskoláról” van szó.

A továbbiakban néhány adalékkal egészíteném ki Tomka Béla tanulmányának az emberek áramlásáról szóló alfejezetét. Tomka a Magyarországról Európán kívülre, tehát a másodikból a harmadik világba utazók adatait elemzi; ezt itt kibővíteném a második világból az elsőbe való utazások számainak bemutatásával (Magyarország és Csehszlovákia esetében). Az adatokból a globalizációra vonatkozóan egyetlen cáfolhatatlan következtetés vonható le: a nyugati utazások száma már röviddel a rendszerváltás előtt kiugróan növekedni kezdett. Magyarországon erre 1988-ban került sor (a világútlevel bevezetésével), míg Csehszlovákiában ez 1989-ben vette kezdetét – holott a bársonyos forradalom csak az év végén zajlott le. Mindkét országban az előző évi szám több mint háromszorosára nőtt a nem szocialista országokba utazók száma, de még ekkor is csak az összes kiutazás kb. 30%-át érte el. A korábbi években azonban a globalizáció hatásai csak korlátozottan jelentkeznek az adatokban. A hetve-

nes évektől elinduló protoglobalizáció alapján azt várhatnánk ugyanis, hogy évről évre dinamikusan nő a Nyugatra való utazások száma és ennek következtében a nyugati kiutazások aránya is. Az adatok ezt nem támasztják alá, legalábbis első látásra. A Nyugatra utazók aránya például – 1958 óta először – éppen 1974-ben csökkent 10% alá Magyarországon, aminek oka azonban a keleti desztinációk számának dinamikus növekedése volt a „piros útlevel” 1972-ben történt bevezetése után. Csehszlovákiában a Nyugatra utazók aránya különösen magasra nőtt a prágai tavasz idején (1968: 20%, 1969: 25%), hogy aztán a „normalizáció” idején – némi késéssel – bevezetett szigorítások következtében 5%-ra zuhanjon vissza. Valamiféle (proto)globalizáció csak 1982-től mutatható ki, amikor Magyarországon újra 10% fölé kúszott fel a nyugati utazások aránya, Csehszlovákiában pedig első ízben haladta meg jelentősebben az 5%-ot, igaz, csak két éven át. De nem látható határozott protoglobalizáció a nyugati utazások dinamikájában sem. Tartós, 20% feletti éves növekedés Magyarországon ugyanis 1960 és 1964 között mutatható csak ki, ami meg is rémítette a kádári politikai elitet, s ezt követően határozott korlátozásokat vezettek be. Hasonló dinamikus növekedés Csehszlovákiában 1966 és 1969 között volt tapasztalható, ám ezt követően a csehszlovákok még erőteljesebb restriktiókat vezettek be. Mindez igazolja Tomka megállapítását, miszerint „a politikai változások itt még nagyobb mértékben meghatározták a dinamikát, mint a globalizáció más területein”.

Habár a kapitalista országokból való beutazás is járt politikai kockázatokkal az államszocialista országok számára (nyugati kémek, diverzánsok érkezése; az „imperialista fellazítás” veszélye stb.), ennek adatai már jobban alátámasztják a hetvenes – vagy a nyolcvanas – években kezdődő protoglobalizáció

jelenségét. Legalábbis Magyarország esetén, amely liberálisabb politikát folytatott, és valószínűleg sokkal inkább rá is volt utalva a nyugati turisták által az országba behozott keményvalutára. Csehszlovákia ellenben a „normalizáció” szinte teljes időszaka alatt bezárkózó politikát folytatott. Magyarország esetében a hatvanas évek első felében tartósan 15% fölé nőtt a Nyugatról érkezők aránya. Az adatokat természetesen itt is torzíthatja a keleti blokkon belüli utazások számának ingadozása. A már említett „fellazítási veszélyre” hivatkozva politikai okokból a nyugati beutazásokra is korlátozásokat vezettek be, de a nyugati kiutazásokkal szemben a kapitalista országokból érkezők abszolút száma nem csökkent, csak az arányuk esett vissza 15% alá. 1978 után azonban trendszerű növekedés indult el. 1982-ben robbanásszerűen nőtt 25% fölé a Nyugatról érkezők aránya, ami korábban még soha nem fordult elő, és tartósan meg is maradt – 1988-ban és 1989-ben pedig már a 30%-ot is meghaladta. A nyugati turisták száma legdinamikusabban 1959–1965 között emelkedett (évente átlagosan 45%-kal), főleg annak következtében, hogy nagyon alacsony bázisról indult el a növekedés. Kisebb felfutást látunk a hatvanas-hetvenes évek fordulóján is, majd 1978-tól kezdődően közepes mértékű, szinte tartós, átlagosan 16%-os gyarapodás látható. Csehszlovákiában ismét a prágai tavasz időszaka emelkedik ki, hiszen a Nyugatról érkezők aránya 1965 és 1970 között 20% feletti volt. Ezt követően azonban súlyos korlátozásokat vezettek be, aminek következtében 1972-től a rendszerváltásig folyamatosan 10% alá esett ez a mutató. A nyugati turisták száma 1968-tól 1987-ig gyakorlatilag stagnált, az átlagos éves növekedés a 3%-ot sem érte el (Magyarországon ugyanekkor ez az érték 13% volt). 1988 és 1989 folyamán viszont évi 20%-os növekedés látható mindkét országban.

Összességében megállapítható, hogy az első és a második világ közötti turistaforgalom adatai is azt igazolják, hogy a nyolcvanas évek vége hozta az igazi fordulatot, míg a protoglobalizációról csak korlátok között beszélhetünk – ennek korszakhatára pedig nem 1973, hanem a nyolcvanas évek eleje.

Végezetül: habár a vita magyarul sem tanulságok nélküli, hiszen James Mark kutatócsoportjában több magyar történész is részt vett, ugyanakkor Tomka Béla tanulmányát fontos lenne angolul is közölni, hogy a vitatott tézisek többi megfogalmazója szintén reagálhasson rá.